

УДК 930(477)

В. В. ТЕЛЬВАК, О. А. РАДЧЕНКО*

ЛИСТИ ЛЕОПОЛЬДА КАРЛА ГЕТЦА
ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Вперше публікуються листи німецького вченого К. Л. Гетца до М. Грушевського. В листах обговорюються питання обміну літературою, взаємного рецензування праць з метою їх популяризації, термінологічні аспекти дослідження давньоруської доби.

Ключові слова: К. Л. Гетц; М. Грушевський; листи; співпраця; рецензування.

Дослідники прижиттєвої рецепції історіографічних ідей Михайла Грушевського неодноразово відзначали той факт, що серед західноєвропейських інтелектуалів ними найбільше цікавилися німецькі вчені¹. Цілком виправдано це пояснюється широким комплексом причин – від потужних традицій німецького слов'янознавства до суто прагматичного зацікавлення українським визвольним рухом в експертному середовищі². При цьому зазвичай наголошується на значних зусиллях українських діячів, спрямованих на ознайомлення німецьких колег із культурою, історією та сучасністю одного з найбільших східноєвропейських народів.

Потребу активної популяризації українства в західному світі усвідомлював і лідер вітчизняної гуманістики доби модерного відродження М. Грушевський. Він наголошував на важливості поширення українського погляду на східноєвропейську історію шляхом реалізації перекладних проектів. Осмислюючи цю проблему, вчений занотував у своєму “Щоденнику”: “В сих місяцях [запис від 13 березня 1904 р. – В. Т., О. Р.] я багато передумав над системою замовчування нас і над актуальними потребами популяризованя нашої роботи. Я багато помилився, ставши осторонь і покладаючися, що наша робота сама собі проб'є дорогу. Ні, може не пробити, бо забагато інтересованих contra”³. Реалізуючи на практиці таке переконання, львівський професор здійснив видання німецькомовного перекладу першого тому “Історії України-Руси”, котрий набув значного розголосу у західноєвропейському історіографічному середовищі⁴. Найбільше ж про пра-

* *Тельвак Віталій Васильович* – доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Радченко Олег Анатолійович – кандидат філологічних наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

цю українського дослідника писали тогочасні законодавці історичної моди – німці.

Це вкотре переконало М. Грушевського у потребі перевидання своїх праць мовою тогочасної науки. Так, під впливом активного обговорення німецькомовної “Історії України-Руси” автор писав російському колезі Олександрю Лаппо-Данилевському: “Мой I т. “Истории”, вышедший в прошлом году по-немецки, переживает теперь огненное крещение. Наряду с более или менее резкими выходками, продиктованными недружелюбием к моим “новаторствам” или личными и политическими счетами, мне приятно было убедиться, что и наиболее недружелюбные критики не указали мне каких-либо действительных недостатков в моих выводах или методе; с этой стороны эти недружелюбные отзывы, пожалуй, следовало бы ценить даже выше, чем дружелюбные, особенно – голословные комплименты. Это настраивает меня очень благоприятно к новому пересмотру книги”⁵. Утім, на заваді багатьом задуманим, а навіть і частково реалізованим перекладним проектам стала хронічна фінансова незабезпеченість української науки та науковців.

Однак значно менше на сьогодні відомо про зворотній процес тогочасної історіографічної рецепції – намагання самих німецьких інтелектуалів налагодити професійний діалог із М. Грушевським. Звертаючи увагу на можливість, а найголовніше – важливість опрацювання таких історіографічних сюжетів, нижче друкуємо листи до М. Грушевського німецького історика права, філософа, теолога, славіста Леопольда Карла Гетца (Leopold Karl Goetz). Оскільки особа цього вченого є малознаною нашим сучасникам, стисло згадаємо ключові віхи його життєпису.

Леопольд Карл Гетц народився 7 жовтня 1868 р. в Карлсруе, що тоді було у складі Великого герцогства Баден. У 1891 р. він закінчив теологічний факультет Боннського університету і був висвячений у сан диякона. Того ж року у Берні отримав ступінь доктора теології за дисертацію про філософсько-релігійні погляди Феодосія Печерського. Протягом 1892–1900 рр. К. Л. Гетц був старокатолицьким пастором церкви в Пассау; у 1900–1913 рр. – видавцем та редактором старокатолицької преси. Від 1900 р. він – професор старокатолицької семінарії в Бонні, а від 1902 р. – позаштатний професор філософського факультету Боннського університету, з яким був пов’язаний до кінця професійної кар’єри⁶.

Уже з перших студій К. Л. Гетц зарекомендував себе оригінальним дослідником канонічного права та історії церкви Київської Русі з виходом на широке коло питань культури й економіки східнослов’янських земель доби середньовіччя. Вивчаючи “Руську Правду”, він опублікував власний переклад цієї пам’ятки з коментарями і приміт-

ками у 4-х томах (Штуттгарт, 1910–1913 рр.)⁷. Його звернення до періоду Київської Русі й таких тем, як церква, держава та кодифікація права було важливим кроком до руйнування німецьких стереотипів про Східну Європу як край варварів (див., наприклад, книгу “Киево-Печерський монастир як культурний центр домонгольської Русі”, видану 1904 р. в Пассау). Л. К. Гетц постійно наголошував на важливості слов’янської культури для Західної Європи й підкреслював, що вона є ваговою складовою європейської цивілізаційної спадщини. У 1897 р. він уперше відвідав Російську імперію, побував у Києві, Петербурзі, Москві та інших містах. У період з 1903 р. до 1908 р. такі подорожі були щорічними. Його роботи були помічені й здобули схвальний відгук російських науковців. У 1913 р. він отримав почесний докторат Київського університету св. Володимира. Того ж року був обраний дійсним членом Імператорського товариства історії та старожитностей Росії і почесним членом Імператорського археологічного інституту.

У 1910 р. разом із Т. Шіманном, О. Гетчем та К. Юберсбергером Л. К. Гетц заснував перший спеціалізований журнал зі східноєвропейської історії “*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*” (1911–1914). Як зазначалося у редакційній передмові до першого числа часопису, його мета – бути “центральною об’єднуючим органом історичних праць зі сходу та заходу в галузі історії Східної Європи, сприяти науковому обміну між західноєвропейськими та східноєвропейськими істориками та, передовсім, презентувати праці східноєвропейських колег”⁸. У журналі публікувалися статті, замітки, критика, рецензії, реферати, анонси, огляди періодичних видань, бібліографія і наукова критика з української історії. За посередництва М. Грушевського, наукове життя НТШ та його видання на сторінках журналу представляв М. Кордуба⁹. Ця важлива діяльність часопису з об’єднання істориків різних країн в процесі дослідження східноєвропейського минулого була перервана Першою світовою війною.

На початку ХХ ст. славістичні студії К. Л. Гетца оперативно потрапляли у поле критичної уваги співробітників НТШ. У своїх рецензіях М. Грушевський, І. Франко, М. Кордуба та М. Тершаковець одночасно відзначали ерудованість та методологічну коректність німецького дослідника. Також українські критики підносили важливість здійснених ним перекладів давньоруських пам’яток, що сприяло зацікавленню цими джерелами західноєвропейських дослідників. Разом із тим, вказувалося на залежність К. Л. Гетца від праць російських науковців, що мало наслідком подекуди некритичне сприйняття їхніх гіпотез, як і суто термінологічні помилки (насамперед, вживання етноніму “русский” замість “руський”). Причиною цього називали незнання української мови та, відповідно, української історіографії досліджуваних пи-

тань. Через це, наприклад, М. Грушевський вважав, що К. Л. Гетц “дає себе пізнати як трудолюбного збирача, компілятора, коментатора, а не дослідника культурної історії одного з цікавіших культурно-політичних типів середньовічної Європи”¹⁰. Згадана критика, вочевидь, і стала поштовхом для німецького вченого шукати контактів з українськими колегами, насамперед, з головою НТШ М. Грушевським. Як свідчать опубліковані листи, К. Л. Гетца цікавили питання обміну літературою, взаємного рецензування праць з метою їх популяризації, термінологічні аспекти дослідження давньоруської доби тощо.

У роки Першої світової війни Л. К. Гетц, на відміну від своїх берлінських колег, не вдавався до політичних дебатів, а працював над дослідженням німецько-російських торговельних відносин¹¹. У той час К. Л. Гетц за дорученням генерал-фельдмаршала Макенсена (Maskensen), котрий командував військами в Сербії та Румунії, готував відгук про староболгарські рукописи, які знаходилися у розпорядженні Румунської Академії наук. Ця подорож викликала у К. Л. Гетца й певне зацікавлення народною творчістю, а саме піснями сербів та хорватів. У 1925 р. були опубліковані його подорожні замітки про Югославію, а також деякі статті, присвячені сербсько-хорватській народній творчості. Це нове захоплення проявилось і в його викладацькій діяльності. З 1920 р. К. Л. Гетц значно збільшує кількість лекцій про лірику поетів Південно-Східної Європи, що мали успіх серед слухачів усіх факультетів. К. Л. Гетц також пропонував студентам Боннського університету лекції з історії Росії в київський та московський періоди (1919/1920 рр.), про історичний та культурний розвиток Росії до більшовизму (1922 р., 1927/1928 рр.), російську літературу XIX і XX ст. (1923/1924 рр.), сербську і болгарську історію.

У Радянському Союзі його праці з історії права стали добре відомі вже у 1920-і роки, а він, зі свого боку, поставився лояльно і з цікавістю до молоді соціалістичної держави, відвідавши країну з нагоди святкування 200-ліття Академії наук, котре проходило в 1925 р. у Ленінграді. Саме Л. К. Гетц за часів Веймарської республіки доклав зусиль для розширення концепції Східної Європи, включивши в сферу східноєвропейських історичних досліджень регіони Південно-Східної Європи¹². В його історичній моделі Київська Русь трактувалася як найяскравіший і найуспішніший період в історії східних слов'ян. У 1929 р. Л. К. Гетц вийшов на пенсію, а 2 квітня 1931 р. його не стало¹³.

Опубліковані нижче листи Л. К. Гетца відклалися в родинному фонді Грушевських у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420). Усього на сьогодні маємо 9 кореспонденцій німецького вченого. Доля листів М. Грушевського до Л. К. Гетца наразі невідома. При археографічному опрацюванні листів усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, роз-

крито у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над стрічками) не обумовлюються; підкреслені Л. К. Гетцом слова наводяться курсивом. Згадані в листах назви творів, періодичних видань та видавництв автором писалися в лапках і без них, у публікації подаємо скрізь у лапках. Авторські дати і місця написання листів наведені там, де вони є в оригіналі. Усі листи датовані за новим стилем.

Рукописні тексти листів скопіював з оригіналів і переклав з німецької мови канд. філолог. наук, доцент кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Олег Радченко.

¹ Див., напр.: *Кураєв О.* Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство//Вісник НАН України. 2000. № 3. С. 55–58; *Тельвак В.* Михайло Грушевський та німецьке слов'янознавство першої третини ХХ століття//Студії з архів. справи та документознавства. Т. 17. С. 148–155.

² Див., напр.: *Voigt G.* Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1843–1945. Berlin, 1994; *Кураєв О.* Українське питання у пресі центральних держав від початку Першої світової війни до “літнього наступу” 1915 року//Український археографічний щорічник. Нова серія. 2006. Вип. 10/11. С. 844–848; *Барвінська П. І.* Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці ХІХ – початку ХХІ ст.: монографія. Одеса: Одеськ. націон. ун-т імені І. І. Мечникова, 2012. 450 с.

³ *Грушевський М.* Щоденник [1904–1905 рр.]/підгот. до друку І. Гирича, О. Тодійчук//Український історик. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 24. Див. про це докл.: *Панькова С. М.* Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому “Історії України-Руси” М. Грушевського//УІЖ. 2016. № 3. С. 32–38.

⁴ Див. докл.: *Тельвак В.* Німецькомовна “Історія українського народу” Михайла Грушевського в оцінках сучасників//УІЖ. 2007. № 3. С. 175–189.

⁵ *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данілевського//Записки НТШ. Львів, 2016. Т. 270. С. 330.

⁶ *Jablonowski H.* Leopold Karl Goetz 1868–1931//Bonner Gelehrte. Beiträge zur Geschichte der Wissenschaften in Bonn, Geschichtswissenschaften (150 Jahre Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn 1818–1968). Bonn, 1968. S. 293–298; *Zeil W.* Geschichte und Kultur slawischer Völker im wissenschaftlichen Wirken von Leopold Karl Goetz (1868–1931)//Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Berlin, 1984. S. 235–252; *Fisher A.* Bonn. Seminar für osteuropäische Geschichte//Geschichte Osteuropas: Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990/Hrsg. von Erwin Oberländer. Stuttgart: Steiner, 1992. S. 54–69.

⁷ *Барвинская П. И.* Исследования Русской Правды и история Киевской Руси в немецкоязычном академическом сообществе в начале ХХ в.//Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). К 80-летию со дня рождения : сб. па-

м'яти: биографические материалы и статьи/отв. ред.: Т. Н. Попова; ОНУ им. И. И. Мечникова, ист. фак., кафедра новой и новейшей истории. Одеса: Одеський нац. ун-т, 2012. С. 65–74.

⁸ Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. 1911. № 1. S. 1.

⁹ Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби/упоряд., автор вступ. розділів і наук. коментаря О. Купчинський. Львів, 2016. С. 184–185, 190–191.

¹⁰ Грушевський М. Памятники древнерусского канонического права Л. К. Гётца. Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts. –Stuttgart: Enke, 1905. – 403 S.// Записки НТШ. 1906. Т. LXXI. С. 199.

¹¹ Бородин С. В. Институциональное формирование германского россиеведения//Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология. Ижевск, 2013. Вып. 3. С. 90–94.

¹² Барвінська П. І. Формування образу Східної Європи в працях істориків Веймарської республіки//Історична Панорама. Чернівці, 2009. Вип. 9. С. 136–149.

¹³ Див. некрологи: Salomon R. Leopold Karl Goetz. Ein Nachruf//Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Bd. V (Neue Folge, Bd. 1). 1931. S. 477–483; Sepp H. Leopold Karl Goetz//Ajalooline Ajakiri. 1931. Nr. 3. Lk. 161–168; Levison W. Leopold Karl Goetz//Chronik der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn für das akademische Jahr 1930/31. Bonn, 1932. S. 15–20.

№ 1

Бонн, 9. XII. 1906 [р.]
Курфюрстенитрассе, 13

Високоповажний пане Колего!

Уже кілька років поспіль у ході власних досліджень у сфері церковної та культурної історії Київської Русі (домонгольського періоду) я неодноразово знаходив слушні поради у Вашій “Історії Київської землі”¹. Мене надзвичайно порадував вихід у світ німецького видання першого тому Вашої “Історії українського народу”², я поспривав його придбання у нашу університетську бібліотеку і почерпнув з нього багато нового. На жаль, маємо німецькою мовою лише цей перший том, а для роботи мені потрібно власне його продовження – том про період удільних князівств. Я навряд чи зможу домогтися придбання українського видання, адже тут ніхто не володіє українською мовою, а перш ніж купити українські томи для власного користування, мушу здійснити спробу зрозуміти зміст написаного, послуговуючись своїми знаннями російської і за допомогою українського словника (якого?). Якщо мені це вдасться, то одразу ж куплю Вашу працю чи подам заявку на її придбання для університетської бібліотеки. Чи не могли б Ви підтримати цю мою спробу, позичивши мені на короткий час у січні 1907 р. другий том, тобто частину до 1240 р.³ Ви б могли переслати один екземпляр мені особисто або попросити Вашу університетську бібліотеку позичити книгу мені чи бібліотеці Боннського університету. Чи, може, Вам приємнішим буде обмін? Я б міг надіслати

Вам: “Киево-Печерський монастир як культурний центр домонгольської Русі” (1904 р., XXXIV+242 стор.)⁴ та “Пам’ятки канонічного права і культури Давньої Русі” (1905 р., X+404 стор.)⁵, ймовірно, відшукаю також праці з “Архіву” Ягіча про Феодосія Печерського та Кирила Туровського⁶.

З глибокою шаную,
щиро Ваш
Гетц

ЦДДА України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 1. Оригінал, автограф, рукопис. Лист на приватному бланку з типографським друком “Професор д-р Л. К. Гетц”.

№ 2

Гарміш, 20. XII. [19]06 [р.]

Високоповажний пане Колего!

Ваш дружній лист від 18. XII. мені переслали сюди – на зимовий курорт. Щиро дякую, що погодилися на обмін⁷. Щойно повернувся у січні додому, надішлю Вам посилку. З радістю організую також анонсування томів⁸.

З глибокою шаную,
щиро Ваш
Гетц

ЦДДА України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 8–8 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Листівка Королівської Баварії з поштовим штемпелем відправлення з Гарміша 22. 12. 1906 р., штемпелями Будапешта (27. 12. 06) і Львова (29. 12. 06) та адресуванням: “Пану проф. д-ру М. Грушевському, Львів, Австрія”.

№ 3

Бонн, 3. XII. [19]08 [р.]

Високоповажний пане Колего!

У Вашій “Історії України-Руси”, том III, с. 356², де йдеться про “Русскую Правду”, в якості літературного джерела вказано: “Дебольский. Ж. М. Н. Пр., 1904, III, с. 88”. Я це прочитав як “Журнал Министерства Народного Просвещения”, однак у березневому номері (III) 1904 року мені не вдалось віднайти згаданої розвідки. Був би вельми вдячний, якби Ви роз’яснили мені, де можна знати цю статтю. І ще одне прохання. У “Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] Пр[освещения]”, 1897, листопад, автор Рожков анонсує видання “Опыт объяснения Русской Правды”⁹. Чи справді така книга вийшла у світ, якщо так, то де і коли? Я знайшов лише дві розвідки цього Рожкова у тому ж “Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] Пр[освещения]” від листопада і грудня 1897 року. Буду надзвичайно вдячний за інформацію!

З глибокою шаную,
щиро Ваш
Гетц

ЦДДА України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 5–5 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Листівка з поштовим штемпелем відправлення з Бонна 04. 12. 1908 р.

та адресуванням: “Панові університетському професору М. Грушевському, Львів, Австрія”.

№ 4

Бонн, 9. X. [19]10 [р.]
Курфюрстенштрассе, 13

Високоповажний пане Колего!

На моє прохання видавець надіслав Вам мою книгу “Російське право, том I”¹⁰. Віддаю її на Ваш дружній суд з проханням рецензувати її на сторінках одного з належних часописів, а також надіслати відгук мені¹¹. У книзі Ви побачите, що я доволі часто з натхненною вдячністю посилався на Вас і цитував Ваші праці. Коли нарешті вийде у світ другий том Вашої “Історії” німецькою мовою?¹²

З глибокою шаную,
щиро Ваш
Гетц

ЦДДА України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 6–6 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Листівка з поштовим штемпелем відправлення з Бонна 09. 10. 1910 р. та адресуванням: “Панові університетському професору Грушевському, Львів, Австрія”.

№ 5

Бонн, 6. III. 1912 [р.]

Високоповажний пане Колего!

У виданні “Летопись по Ипат[ьев]скому Списку”, изд. Археогр[афической] ком[иссии]*, СПб 1871, часто згадуються “черные клобуки”, напр. с. 302¹⁰, 308²², 310¹⁶, 356²³, 439¹⁰, можливо, ще і раніше. Як можна потрактувати ці “черные клобуки” чи “Schwarz Karpen” німецькою? Чи правильно я розумію, що тут мається на увазі простий народ, сільське населення, селяни, “смерды”? За евентуальне роз’яснення уклібно дякую Вам задалегідь!

Щиро Ваш
Гетц

ЦДДА України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 4–4 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Листівка з поштовим штемпелем відправлення з Бонна 06. 03. 1912 р. та адресуванням: “Панові університетському професору д-ру М. Грушевському, Львів, Австрія”.

№ 6

Бонн-на-Рейні, 23. VII. [19]13 [р.]
Курфюрстенштрассе, 13

Високоповажний пане Колего!

Був би Вам щиро вдячний, якби Ви порадили мені хороший атлас з російської історії, якщо такий існує.

* В оригіналі – російською мовою.

З глибокою шаною,
щиро Ваш
Гетц

ЦДДА України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 9–9 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Листівка з поштовим штемпелем відправлення з Бонна 23. 07. 1913 р. та адресуванням: “Пану проф. д-ру М. Грушевському, Ясенів Горішній, Австрія”.

№ 7

Бонн, 1. X. [19]13 [р.]
Курфюрстенштрассе, 13

Високоповажний пане Колего!

Видавець надішле Вам завершальний том моєї книги про російське право¹³, відтак я ласкаво просив би Вас написати рецензію на цю тепер викінчену працю й опублікувати її в одному з часописів, де Ви друкуєтесь¹⁴.

Як я уже писав¹⁵, я хотів би мати історичний атлас Росії, щось на кшталт атласів загальної історії Кіперта¹⁶. Якщо у цій сфері немає хороших докладних праць, то мені достатньо було б і шкільного атласу – такого, що використовується на уроках російської історії, скажімо, в гімназіях. Тож іще раз уклінно прошу Вас порадити мені такий атлас із зазначенням його видавництва.

Заздалегідь щиро дякую!
Ваш Гетц

ЦДДА України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 7–7 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Листівка з поштовим штемпелем відправлення з Бонна 01. 10. 1913 р. та адресуванням: “Панові університет. проф. д-ру М. Грушевському, Львів, Австрія”.

№ 8

Бонн, 29. XI. [19]13 [р.]

Високоповажний Колего!

Величезне спасибі за Вашу вказівку на “Учебный атлас” Замисловського¹⁷. Цими днями отримав його з Росії, вимінявши на одну зі своїх праць. На жаль, він – хоча і найкращий у своєму роді – однак не настільки докладний щодо доби середньовіччя, як мені хотілося б.

З глибокою шаною,
щиро Ваш
Гетц

ЦДДА України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 10–10 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Листівка з поштовим штемпелем відправлення з Бонна 30. 11. 1913 р. та адресуванням: “Панові університетському професору М. Грушевському, Львів, Австрія”.

№ 9

Бонн, 1. III. [19]14 [р.]
Курфюрстентрассе, 13

Високоповажний пане Колего!

Щиро прошу повідомити мені, який з *російських* довідників з історії Росії Ви вважаєте найкращим, маю на увазі такий, в якому була б подана й *основна література*. Знаю книги Ключевського і Платонова, однак там відсутні першоджерела й посилання на літературу. Чи не планується продовження *німецькомовного* видання інших частин Вашої “Історії” та чи не можна опублікувати її наступні томи хоча б у скороченому вигляді?¹⁸

З глибокою шанобою,
щиро Ваш
Гетц

ЦДДА України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 11–11 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Листівка з поштовим штемпелем відправлення з Бонна 01. 03. 1914 р. та адресуванням: “Пану проф. д-ру М. Грушевському, Львів, Австрія (вул. Понінського, 6)”.

¹ Йдеться про працю: *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев, 1891. 520 с.

² Йдеться про працю: *Hruševskýj Michael.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I. Band. 754 s.

³ Йдеться про працю: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II: XI–XIII вік. Львів: Накладом автора, 1905. 633 с.

⁴ Йдеться про працю: *Goetz L. K.* Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands. Passau: M. Waldbauer, 1904. XXXIV, 242 s.

⁵ Йдеться про працю: *Goetz L. K.* Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts. Stuttgart: Enke, 1905. 404 s.

⁶ Йдеться про праці: *Goetz L. K.* Die Zusammensetzung der sogenannten “Похвала преподобному Феодосію Печерському”//Archiv für slavische Philologie. 1904. Bd. XXVI. S. 215–238; *Goetz L. K.* Die Echtheit der Mönchsreden des Kyrill von Turov//Archiv für slavische Philologie. 1905. Bd. XXVII. S. 181–195.

⁷ Див. попередній лист.

⁸ Вочевидь, йдеться про прохання М. Грушевського до німецького колеги рекламувати в науковому середовищі “Історію України-Руси”.

⁹ Такої праці бібліографія М. Рожкова не віднотовує.

¹⁰ Йдеться про працю: *Goetz L. K.* Das russische Recht (Russkaja pravda). Bd. I: Die älteste Redaktion des Russischen Rechtes. Stuttgart: Enke, 1910. 312 s.

¹¹ На цю працю ані М. Грушевський, ані співробітники редактованих ним наукових часописів рецензією не відгукнулися.

¹² М. Грушевський мав намір продовжувати видання німецькомовного перекладу “Історії України-Руси”, але на заваді цьому проекту стали фінансові обставини – як коштовність самого перекладу, так і проблеми зі знаходженням фахового перекладача. Через це М. Грушевський вирішив видати німецькомовний переклад науково-популярного “Очерка истории украинско-

го народа”. Утім, праця вийшла вже в роки Першої світової війни, до того ж у скороченому варіанті (*Hrushevskij M. Geschichte der Ukraine. Lemberg, 1916. Teil I. 224 s.*).

¹³ Йдеться про працю: *Goetz L. K. Das russische Recht (Russkaja pravda). Bd. IV: Die dritte Redaktion des Russischen Rechtes, als literarisches Denkmal und als Rechtsurkunde. Stuttgart: Enke, 1913. 239 s.*

¹⁴ І на цей том праці ані М. Грушевський, ані співробітники редактованих ним наукових часописів рецензією не відгукнулися.

¹⁵ Див. попередній лист.

¹⁶ Кіперт Йоганн (*Johann Samuel Heinrich Kiepert, 1818–1899*) – німецький географ і картограф, член Пруської й Австрійської академії наук. Поряд із сучасними картами створив атласи античності, зокрема Стародавньої Греції з колоніями та Малої Азії.

¹⁷ Йдеться про працю Єгора Замисловського (1841–1896) – російського історика, професора історії Петербурзького університету, дійсного статського радника, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук.

¹⁸ Див. коментар до листа № 4.

For the first time, the letters of the German scientist K. L. Goetz to M. Hrushevsky are published. The letters discuss the issues of literary exchange, mutual review of works in order to popularize them, and the terminological aspects of the study of the Old Rus age.

Key words: K. L. Goetz; M. Hrushevsky; letters; cooperation; review.